

Balogh Csaba

Az ördög túrhetetlen pökhendisége

*Prohászka Ottokár Madách-kritikája*¹

■ A *Tragédia* kritikátörténetéből két olyan értelmezés-sor emelhető ki, amely nyíltan vállalja eszmei, ideológia elkötelezettségét. Az első egy vallási, felekezeti értékrendhez méri Madách drámáját. Több tucat jelentékeny terjedelmű és máig ható publikációt foglal magába a mű katolikus, illetve református szellemű értelmezéseinek egymással párhuzamosan haladó és egymásnak felelő vonulata. Kevésbé ismertek, és összességükben szerényebb terjedelműek, de nem kevésbé érdekesítőek az izraelita lapokban megjelent elemzések. A második egy deklaráltan ideologikus célú interpretációs vonulat, a marxista irodalomtörténet-írás a „teológiai értelmezés felé” tett lépésként értékelte, ha az elemző – a dráma valamely részére reflektálva – megvallotta vallásos hitét, és Isten létét – közvetlen vagy közvetett módon – ténynek tekintette.² Csakhogy e meghatározás semmitmondó. A századforduló jelesebb értelmezői közül Isten dicsőítését, bölcsességének igazolását látja a *Tragédia* záró képében Bayer József³ és Kármán Mór,⁴ Bodor Aladár 1905-ös írásában pedig így összegzi a *Tragédia* alapeszméjét: „Istennél van lélcélom, s életföladatul ennyit bíz rám: *Küzdj és bizva bízzál!*”⁵ Másfél évtized múlva Pintér Jenő is hitelvként értelmezi az Úr végszavát: „egyedüli menekvés az Isten. A vallásosságot nem irthatja ki senki és semmi a lélekből. A rideg tudás és az emberi gőg megtagadhatja Istent, de az élet tapasztalata és az emberi szó örökké hozzá menekül.”⁶ A sort hosszasan lehetne folytatni, mert a fordulat évét jelentő kommunista hatalomátvételig jószereivel minden irodalomkritikus tett néhány lépést – meggyőződésből vagy a vallás-erkölcsi nevelés céljának és az értelmezői hagyománynak engedve – a „teológiai értelmezés” felé.

A vízvonalzó nem az értelmező világnézete (amúgy a legtöbb *Tragédia*-elemzésből ez nagy biztonsággal kikövetkeztethető), hanem elemzői módszere: akkor felekezeti-teológiai a tárgyalásmód, ha a műkritikus Madách drámájának égi szféráját és a biblikus keretszíneket

deklaráltan egy vallási rendszer metafizikai rendjéhez mint objektív létezőhöz méri. Ennek a megközelítésnek legegyszerűbb és leggyakoribb formulája – az árnyalatok sokszínűségét most figyelmen kívül hagyva: „a *Tragédia* Ura azt mondta, tette, ..., pedig Isten nem mond, nem tesz ilyet”. Vagy: „Madách úgy látja, ..., pedig igaz keresztény nem láthatja így.” Ezeket az értelmezéseket rendre a drámai költemény égi, mitikus szintjével kapcsolatos dogmatikai pontosítás és hitvita uralja, a *Tragédia* mint irodalmi mű értékét pedig az határozza meg, hogy mennyire tükrözi hűen az értelmező felekezetének teológiai rendszerét.

A vallási-felekezeti értelmezések önálló, egymáshoz szorosan illeszkedő sort alkotnak és egyidősek a *Tragédia* befogadástörténetével. A korabeli kritikák közül a máig ismeretlen, álnéven publikáló katolikus Kronosz⁷ és a református Erdélyi János⁸ kritikája teremtette meg a felekezeti alapú *Tragédia*-értelmezés hagyományát és érvrendszerének jelentős részét, de ez az elemzői attitűd a századfordulótól vált meghatározóvá.

1897-ben két katolikus teológus, Dudek János⁹ és Becker Hugó¹⁰ is polemizáló tanulmányt írt a Madách-kérdésről, de a *Tragédia* katolikus befogadástörténetére akkor figyelt fel a világi irodalomtörténet-írás, amikor egy kivételes helyzetű és képességű egyházi is hozzászólt – Prohászka Ottokár.

A kommunista hatalomátvétel után négy évtizednyi hallgatás borult a tudós püspök alakjára, de feledést nem hozott. 1990 óta Prohászka Ottokár egész életművét újra kiadták, legtöbb írása a világhálón is elérhető, emléke ápolására baráti társaság alakult. 2006-ban, püspökké szentelésének századik évfordulóján országos rendezvény-sorozat tisztelgett alakja, munkássága előtt. Az elmúlt negyedszázad szakirodalmi termését még megbecsülni is nehéz: egyháztörténetek, konferenciakiadványok, tematikus válogatások, a politikai és a társadalomtudományi sajtó legkülönbözőbb ideológiájú publikációi és tucatnyi

monográfia, életrajz gazdagította a Prohászka-bibliográfia tételeit.¹¹ Hívei szerint hatása, a katolikus megújulásért tett lépései csak Pázmányéhoz mérhetőek. Gárdonyi *napbaöltözött embernek*, sírfelirata *Magyarország apostolának és tanítójának* nevezi. Bírálói viszont azzal vádolják, hogy szellemi hatása – az írók táborát tekintve – leginkább Szabó Dezsőéhez hasonlítható, mert társadalompolitikai nézetei közvetve előkészítették és igazolták az országot később tragédiába sodró ordas eszméket.

Jelen írás nem foglal állást e vitában. Nem csupán az illetékesség hiánya mentesít ez alól, hanem az a tény, hogy nem mutatható ki közvetlen kapcsolat Prohászka püspök vitatott társadalompolitikai nézetei és *Tragédia*-kritikája között, ugyanis az 1923-as Madách-centenárium alkalmából a *Katholikus Szemlében* megjelent tanulmány az életmű keretein belül magányos, tematikájában egyedülálló szöveg. Prohászka huszonöt kötetes, közel kilencezer oldalas életműgyűjteményét a Szent István Társulat adta ki 1928–1929-ben.¹² A Schütz Antal piarista dogmatikaprofesszor szerkesztésében megjelent sorozatot természetesen a hittudomány uralja: főképp apologetikai értekezésekből, missziós levelekből, bibliamagyarázatokból, prédikációkból, vallásbölcseleti és kegyességi elmélkedésekből áll. De a természettudományok is – mint általában a kor hitvédőinél – lényegesen nagyobb szerephez jutnak, mint az irodalom vagy általánosságban a művészetek. Ennek röviden az a magyarázata, hogy a századforduló táján az ifjú Prohászka – egyházában elsőként – hallotta meg a kor szavát: a hitvédelem érdekében árnyaltabban kell megítélnie, látnia és híveivel láttatnia a modernitás világképének eredményeit és kezdődő válságát. Ennek a nyitottabb, hajlékonyabb, a modernséget és a katolicizmust összeegyeztető szemléletnek a jegyében jelent meg 1903-ban a *Diadalmas világnézet*, 1906-ban a *Föld és ég*, egy évre rá a *Modern katolicizmus*, majd az *Isten és a világ*. A következő két évtizedben Prohászka igyekezett megújítani egyházát, és rendkívüli munkabírással reagált a kor új szellemi és természettudományos áramlataira – legyen szó Bergsonról, Spenglerről vagy Szolovjovról, az intellektualizmusról, a pravoszláv vallásbölcseletről vagy a tudományos szocializmusról. A hatalmas életmű tárgy- és névmutatója keveset árul el a székesfehérvári püspök irodalmi ízléséről:¹³ csak szerény csokorba köthetőek azok a tanulmányok, amelyek a literatúrával foglalkoznak, és segítséget nyújthatnak a *Tragédia*-kritika jobb megértéséhez.

A Prohászka-művekben fellelhető irodalmi vonatkozások, utalások elsőként összetételükkel lepnek meg.

A magyar faj és a nemzeti kultúra élharcosa több ezer oldalon bizonyítja kivételes, öt nyelven szerzett olvasottságát, de egyszer sem említi Balassit, Csokonait, Berzsenyit, Kölcseyt, Katonát; Vörösmartyt vagy Arany Jánost is csak elvétve. Ennek visszasságát a pályáját középiskolai irodalomtanárként kezdő Schütz Antal is érezhette, mert Prohászka legismertebb művét abban a nemzeti irodalmi hagyományban helyezte el, amelyről a püspök még említést sem tett. A *Diadalmas világnézetben* – írja bevezetőjében Schütz – „egyedül Kölcsey nemes lendülete és heve Vörösmarty dús lelkületével, Széchenyi páthosza Gyulai Pál klasszikus művészetű egyszerűségével, Petőfinek mindig rohamra kész demokratisága Kemény Zsigmond szellemi előkelőségével... S mindez a lelkeség, az evangélium, a katolikum szolgálatában! Valóban, ilyen hangozat még nem hallott a magyar nyelv”.¹⁴

A hatalmas életmű mélyéről azért felszínre hozhatók irodalmi utalások. Prohászka naplójában megemlíti Jókait. „*Eppur si muove* Egyetlen morális motívum nincs benne, ami az emberben nemes érzelmet ébresztene, mind aljasít; vigyorog mindenre, s azért nincs előtte semmi, ami komoly, mert csélcscap képzelettel képtelen megérteni valamit... Nagyobb fölfogást találok az élet jóra való kérdéseiben egy jóra való birkapásztornál, mint nála. Tanulni tőle szokat, de vesztünk gondolatokat, Az ilyen olvasmány ifjú, meg nem állapodott lelkekben a vallási gondolatot beteges halványsággal futtatja be, erőtlentíti, hülyéket nevel.”¹⁵ Később Petőfiről is szól. „Petőfit ünnepeljük. Ez a génusz a magyar szabadság hullámain fölvihogott, mint a vízimadár a háborgó tengeren, s pompás akcentust adott az érzésnek. De mélység nincs benne. A családi érzés is amolyan hausbacken jófiúság! Hát az eucharisztia körül vijjogó s villámló sasokkal szemben mi ez a kiskőrösi szindarabjelentés-kihordó? ... Hiszen az Oltáriszentség zsenialitása, mint a tenger a kiskőrösi pocsolóyákhöz.”¹⁶ Korának irodalmával sem bánt kegyesebben. Ady ellen táplált mélyeséges ellenszenve közismert: a költészetével való leszámolást személyes ügyének érezte. A *Nyugat* nagyjai közül mást nem is említi, kivéve Szabó Dezsőt, akinek egy – a bukott kommün vezetőit ostromozó – előadását hosszan és egyetértően idézi naplójában. Akkor sem derűsebb a kép, ha Madách ihletőit, világirodalmi kortársait nézzük. Természetesen a „weimari parnasszus pegazusai” a legfontosabbak. „A weimari nagy költő műveiben megvan az eszme s az értelem, de leperzselte azokat a hitetlenség görögtüze, mely mélyen belevette magát Goethe világnézetébe. Olyan a többi táltos is; kiváltképpen Schiller, aki az olimpiai istenek és istennék udvari poétája; szabad óráiban új üdvözítőt talált a még meg nem váltott embe-

riségnek – a művészetekben és a múzsákban.¹⁷ Goethét, aki maga is az e világ foglyává vált, *Tragédia*-kritikájában is megemlíti. Madách „Úgy járt, mit Goethe, mikor az emberi lét problémáját s annak célját s útját ki akarta göngyöltetni *Faust*­jában. Minden nagyon szép, csak kiút nincs, s a Madonna s az angyali karok csak dekorációk, de nem a reális világból s a szellemi valóságból kinőtt hatalmak. Az olvasó érzi a költő zavarát, s Faustnak jobb sorsot, Goethének szerencsésebb megoldást kíván.”¹⁸ Másutt: Goethe „maga is művészet volt egyedi kialakulásban, de a végtelenség nyugasztaló békéjét s az Isten-szeretet derűjét nem látom rajta. Lelkén nem tükröződik az örök remény, «spes immortalitate plena», a halhatatlanság erejében kivirágzott remény! Neki nincs érzéke a mélység iránt.”¹⁹

Ahogy Prohászka közelít a XIX. század vége felé, egyre zordabbak ítéletei. Madách ünnevelt világirodalmi kortársai közül különösen azok érdekese­sek, akik maguk is jelentős, a *Tragédiával* rokon műfajú drámai költeményt írtak. Egyikük „annak a kornak a fia, mely önmagát imádja, mely templomok helyett gyá­rakat épít, s tízparancsolat helyett élvezetet hirdet: Hugo Viktor.”²⁰ A másik „Ibsen, a nyárspolgári életnek költője, a polgári dramatikus, aki belefúrja magát a közönséges életnek pszichológiájába, s megrostálja és kritizálja a társadalmat. Helyes; de hát társadalmi kritika-e a költő földadata? ... [Az ilyen] költő maga sem áll magasabb szemponton, hanem ott bent és lent sűrűg-forog, vergődik; szóval az emberéletet nem melegíti, nem deríti föl, nem változtatja el szívében úgy, hogy *felsőbb motívumokat* érezzünk ki belőle. Nincs eszményi motívum... Ezen a csomón rágódik azután a kritikus, s azzal vége van művészetének! De hát költészet ez?”²¹

A fenti idézetek és más, hasonlóan éles, szépirodalomra vonatkozó utalások felébresztik a gyanút: lehet-e Prohászka Ottokárnál bármiféle irodalmi élményről beszélni? A szakirodalom itt kissé félrevezető. A püspök sommás ítéleteit egyszer a rendszerbe foglalható esztétikai gondolkodás hiányával mentegetik,²² máskor a püspök *modern irodalomszemléletéről* szólnak,²³ valójában sajtószervező munkáját, értekező prózáját és miszticizmusát méltatják – de ezek aligha nevezhetőek elméleti állásfoglalásnak. A kérdésre nem azért kell igennel válaszolni, mert naplója és odavetett megjegyzései bizonyítják, hogy a teológia és a filozófia doktora alaposan végigolvasta a világirodalmat, Homérosztól Zoláig és Hauptmannig. Nem is azért, mert fiatal klerikusként kísérletezett versírással, halála után pedig neves kortársai – Ravasz László és Sík Sándor – *költőinek* nevezték géniuszt, lírai esszéi, stílusa misztikus *amor sanctusa* alapján a legnagyobb, legbensőségesebb magyar természetfestőnek ítélték, másrészt Prohászka bi-

zonyíthatóan hatással volt a század első harmadának katolikus költészetére.²⁴ Az igen mellett főképp az szól, hogy a püspök irodalommal kapcsolatos véleményalkotásában van rendszer, csak nem a modernitás értelmében vett irodalomesztétikai rendszer. Nem egy nyilatkozatában elismerte, hogy esztétikai kérdésekben – az irodalmi forma, a nyelv, a stílus megítélésében – nem érzi magát illetékesnek, ezért a művekhez főképp tartalmi oldalról közelít, ebben keresi a katolikus-egyetemes értéket.²⁵ Az nem szorul magyarázatra, miért választotta 1921 májusában tartott akadémiai székfoglalója témájaként Dantét, miért tiszteleg három tanulmányban is a katolicizmus legnagyobb költője előtt.²⁶ De a pravoszláv orosz írók elismerése mögött már nem állhat felekezeti lojalitás. „Az európai ember nem a mélység embere; inkább könnyed, játszi, szkeptikus és cinikus. A mélység Ázsiában van otthon. Íme Tolsztoj a mélységnek modern képviselője. Nagy benyomások alatt, a végtelennek árnyékában misztikussá lett, s ugyanakkor alázatos és könyörületes. »Menj világgá és tűrj! A világot meg nem változtatod!« Ez az ő jeligeje.”²⁷ Tolsztoj halálára írt esszéjében is megjelenik az a központi elv, amely alapján Prohászka az irodalom jelenségeit értékelte: az evangéliumi embereszményre épülő alkotói világkép, amely lehet ellentmondásoktól terhelt – ahogy ő látta Tolsztojt –, de mindenképpen vitára, párbeszédre méltó.²⁸ Ezért lett Prohászka kedves írója Dosztojevskij, „az oroszok hatalmas tehetségű nemzeti írója”,²⁹ akinek *evangéliumi* gondolatait több exegézisében is a szószékről idézte. Külön említést érdemel az egyház megerősítésének és modernizációjának programjával szánt *Diadalmas világnézet*, amelyben az egyház és a modern világ témáját *A Karamazov testvérek* „nagyszerű látomása”, a *Nagy Inkvizítor legendája* nyitja.³⁰ A poéma a római egyházzal szól, amely engedett a világi hatalom csábításának, Prohászka mégis oldalakon át meséli, vitába száll vele, de csodálja is, mert alapgondolata evangéliumi és önbírálatra sarkall.

Prohászka Ottokár nem egy filozófiai csatája – főképp a Nietzschével vívott – a magyar eszmetörténet fontos, máig idézett dokumentuma. A szakirodalomban nincs egyetértés, hogy kimutatható-e Prohászka bölcséleti nézeteiben valamiféle esztétikai alapvetés. Nem véletlenül, ugyanis életművében a társadalmi tanítás – etika – antropológia tiszta hármását csak ellenmondásosan lehet kiegészíteni az esztétika XVIII. századtól használatos fogalmával, Prohászka ezt soha nem választotta el a filozófia egyéb területeitől és a teológiától. „Nem értem az igazságtól s jóságtól absztraháló szépséget, hiszen ilyet nem is fogadnék el; de az igazság- és jóságnak előttem a szépségbe kell öltözködniük, mert míg ezt nem teszik, azt

érezem, hogy szegények, s nincs ruhájuk, az, ami jár nekik. Azt is gondolom, hogy az igazságnak s jósnak nem csak ruhája, formája a szépség, hanem hogy fegyvere, sajátos, fölséges felszerelése, kard és nyíl, kétélű, hegyes; igaz, hogy soha öldöklésre, hanem csak hódításra beállítva.”³¹ Egy évvel a Madách-kritika után, 1924-ben érkezik a reneszánszról, e „csodálatos lelki járványról”. Ez a szöveg fontos kulcs a *Tragédia*-kritika megértéséhez. Prohászka ugyanis nem a XX. század, hanem az aszketikus középkori morál, kedves szentje, Assisi Szent Ferenc és Dante felől – néhol a *Paradicsom* líráját prózává parafrázálva – értékeli az európai művészet újjászületését. Azt rója fel „tévedésül s bűnül, hogy a szépséget s a hatalmat s a külső formát, valamint az élet ingereit többre becsülte az igazságnál, s hogy oda se nézett azoknak a nagy problémáknak, melyek az emberi lelket az örök igazságok s a végcél felé igazítják s abba belekapcsolják. ... A szépség, a hatalom, a művészet nem valók az első polcra; az az ismeretnek, az elvek s igazságok s a szellemi valóságok fölismerésének a helye. ... A reneszánsznak ehhez nem volt érzéke. A vezető szerepet a művészetnek s a szépségnek juttatta, s vallás s erkölcs helyébe a szépséget s a művészetet léptette. A művészet lett a Megváltó; az lett az új korszak, az új kultúra világitó napja. Ez által azonban meg lett zavarva, sőt föl lett forgatva a szellemi értékek rendje, s az igazság háttérbeszorításával nemcsak a szépség, hanem az ösztön s az érzékiség tolongott előtérbe... A mi eszményünk az igazság alapján álló s az örök értékek mértékei szerint föl épített szépség. Ez a szépség nem egyéb, mint az igazság s a jószág formája. A szépség mögött az erő és egészség s a jól megkonstruált valóság áll. ... a szépség a Szent Szűz tisztelőjében a szó szoros értelmében az erkölcsi jóssal szoros összefüggő érték, melytől a lélek tisztábbá s szebbé s fölyesebbé lesz. Hol maradnak ettől a reneszánszi s a nietzschei eszmények?”³²

Az esztétikum mögött álló, a transzcendenciából sugárzó erőt, egészséget és jól megkonstruált valóságot kizárólagos értéknek tekintő esztétikai elvvel Prohászka Ottokár néhány katolikus szerzőre szűkítette a magyar irodalmat. Más irodalmi művekkel – mint láttuk – nagy érdeklődéssel próbált, de nem tudott kapcsolatot teremteni. Az ítélkező főpapi pozíció magabiztosságának, a Madách-centenárium ünnepélyességének, valamint a hétköznapi olvasó tanácsalanságának hármasságát ellentmondása teszi érdekesítő szöveggé Prohászka püspök *Tragédia*-kritikáját.³³

Prohászka Ottokár korábbi tanulmányaiban is felbukkan Madách neve, kivétel nélkül ironikus vagy negatív összefüggésben. Először az 1903-ban megjelent

Diadalmas világnézet Krisztusról írt fejezetének azon részében, ahol a korai krisztológiai eretnekeket tárgyalja. „A mi derék Madáchunk is hogy veti el a sulykot, mikor egy jottáért (homoiousios) eretnekeket égett! Nem főbenjáró itt a jotta, sem a theológiai forma; itt a sötét, elernyed, ázsiai világnézet köde küzd a dicsőséges Krisztus ellen...”³⁴ Még érdekesebb a szöveget gondozó Schütz Antal magyarázó jegyzete, mert kitűnő példáját kínálja, ahogy a dogmatikai megközelítésben nem csupán átrendeződnek a *Tragédia* motívumai, hanem – a rendszeren belül megindokolhatóan – előjelet is váltanak. A jelentéktelenség, értelmetlenség irodalmi metaforájáról kiderül, hogy a hittételek világában valóban rendkívüli a súlya. „Madách igazságtalansága itt (7. szín) abban van, hogy úgy tünteti föl a régi Egyházat, mintha egy betűért, tehát voltaképpen (sic!) lényegtelenységért ítélte volna el az embereket (az «eretnek-égetés» úgyis súlyos történeti anakronizmus ottan). Voltaképpen azonban nem csekélyebb dologról volt szó, mint arról, vajon Krisztus Isten-e (homo-ousios = az Atyával azonos lényegű, tehát Isten), és így a kereszténység isteni eredetű-e, vagy pedig csak teremtmény (legfőjebb homoi-ousios = hasonló lényegű, miként a mi lelkünk, mint szellem, szintén hasonló hozzá). Csak a nyelv szeszélye, hogy egy *i* betűn fordul itt a nézeteknek világokat szétválasztó ellentéte. De hát az egyes ember is többnyire kész késhegyre menni, ha nem igaz, hanem gaz embernek nevezik és tartják.”³⁵

Az 1904-ben írt *Eszményi művészet*ben Prohászka főképp Spenser agnoszticizmusával és Nietzsche szkepszisével vitázik. E kérdések szépirodalmi vonatkozásait említve Madách előkelő társaságba kerül. „Ez világtörténelmünk problémája is; a leghatalmasabb irodalmi művek is ezen nagy gondolatok északi, hideg, jeges lehetőségétől dermedeznek. Jób szelleme a szemétdombon is erről filozofál. Dante »Divina Commediajában«, Goethe »Faust«-jában és Madách »Ember tragédiájá«-ban e fölött töprengenek. Kinek pártján állok én, kérdezhetnék önök? Tán eltalálhatják, hogy én ezen irodalmi művek közül melyikben látom az eszmény problémáját a legfőlényesebben megoldva; abban, amelyikben a legtöbb a zene és a ritmus, ahol a géniusz mintegy szemléltetőleg építi föl az ő eszményeit. Dante »Divina Commedia«-jában...”³⁶ Az *Eszményi művészet* gondolatmenete és végkövetkeztetése szigorú, de világképe még nyitott. Az egyik oldalon ott állnak korának erőszakos szellemei, valamint az eszmények nélküli modern irodalmi patkó- és szegkóvácsok, pszichológiai detektívek és a bacilusokat üldöző társadalmi medikusok, mint Ibsen, Hauptmann, Sudermann és Zola. De a felsorolásban feltűnnek a meg-

nyugvás evangéliumának hirdetői, Tolsztoj, és Wagner és a *harangszavúak*: Shakespeare, Vörösmarty és Arany. Prohászka meg-megismétli fő tézisé: „A művészet pedig leghatalmasabb a vallás eszményeinek szolgálatában.” És nehéz elhinni, hogy ne értené és szeretné a *Tragédiát*, aki ezt veti papírra. „Az eszmékre is tél jár néha, és az ember csak azt sajnálja, hogy ezen gyászos végzet alól a legfölségesebb dolgok sincsenek kivéve. Mert hitet, hazát, egyházat, nemzeti érzést egyaránt elér néha a hervadás, máskor meg a télnek csontvázas lába tiporja azokat. Azok a napok, amelyek hajdan izzóak voltak, ma csillagokká halványultak, azok a pusztában meredő torony- és templomromok, nagy eszmék emlékei, ma csak mint tájképek jellemző vonásai tűnnek fel előttünk, de már nincs bennük élet, nincs bennük irányító szellem.”³⁷

Prohászka püspök hangja a háború alatt, a történelmi pesszimizmus e nyilvánvaló, egyetemes érvényű bizonyítéka láttán válik élesebbé és türelmetlenebbé. 1915 júniusában ezt jegyzi naplójába: „Még Hlatky Edéről akarok emlékezni. Pauerné nekem adta »Weltmorgen« című könyvét. Érdekes, hogy Madách *blazírt* és *értelmetlen* Ember tragédiája bosszantotta, s az ösztönözte, hogy tiszteletre tanítsa a blazírt, fenegyerekeskedő Lucifer tiszteletet kioltó mókáival szemben a világot.”³⁸ Nehéz felgöngyöltetni, hogyan lett Prohászka szemében a *miderek Madáchunkból* blazírt és bosszantó figura, csupán annyi bizonyos, a sztregovai költő a Dantéval való egybevetés során vált egyre ellenszenvesebbé. Ez a látványos, de mindmáig tisztázatlan komparatistikai párhuzam nem Prohászka Ottokártól származik, említették már a századforduló Madách-kutatói is, később pedig kismonográfia is tárgyalta,³⁹ de Prohászka az összehasonlítás igazságtalanságát használja ki – nem irodalomtörténeti, hanem apologetikai szempontból. 1921 tavaszán Dantéről tartott akadémiai székfoglalójában az emberi természet belső széthúzásának metaforáiról szólva megjegyzi, hogy a *Színjátékban* egy allegorikus alak, Vergilius ösztönöz, és int: „hallgasson a lélek jobb vágyaira, s menjen a magasságok felé. Goethe »Faust«-ja s Madách »Az ember tragédiája« című műve szintén birkóznak e nagy problémával; de oly alapokon állnak, melyeken az egységes s erőteljes fölényét a léleknek anyag, bűn s elmúlás fölött nem lehet konstruálni.” Majd a Pokol fenekén tér vissza a *Tragédia*-párhuzamra – megokolva a fenti ítéletet. „Lucifer, a lázadás s tagadás szelleme jégbe fagyva él, nincs szellemes mondása; nem kritizálja s nem vizsgálja felül a teremtést s Isten gondolatait. Bizonyára nem Madách Luciferé, ki az Istennek szinte vállát veregeti, s a jó öreget megszanja, hogy így sikerült világa. Az olyan goe-

thei Mephistogalantuomónak sem akadunk sehol nyomára a dantei poklokban, aki végre is sokkal különb úr, mint a seregek Ura, Istene, s már a blazírtság s a dekadencia minden jellegét magán hordozza. Mily különbség a középkori, hatalmas Isten-fogalom, azután a küzdelmes, de Isten kegyelméből győzelmes üdvözülés s Goethe s Madách hasonló problémákat oldozgató kísérletei közt! Ott a jó győz s nem a rossz; de a jónak küzdenie kell, s így ér föl a Paradisoba; míg ellenben *Faust* nem bír az életnek egységes s győzelmes megoldást adni; az »Ember Tragédiája«-ban pedig egyáltalában nem értjük, hogy minek küzdjünk küzdve, mikor az emberiség történelme csupa kudarc és fintor?»⁴⁰

Ha az 1923-as Madách-centenáriumra született tanulmánytól az várja az olvasó, hogy Prohászka Ottokár alaposabban kibontja elmarasztaló ítéletét, csalódás éri, ugyanis magáról a drámai költeményről alig szól. A nyolcoldalnyi fejtegetés alig egy negyede – a bíráló lelegeje és legvége – foglalkozik Madáchcsal és a *Tragédiával*, a keret között olvasható hat oldal a pesszimizmus lényegét fejtegeti. E téma sem új: a püspök több korábbi tanulmányában is bírálta és cáfolta a XIX. század „lelki betegségét” és Schopenhauer borúját, itt ezek – a Madách-témához csak közvetve kapcsolt – esszenciája olvasható.

Prohászka rendkívül határozottan jelölte ki kritikusai pozícióját: „A Madách-jubileummal kapcsolatban bizonyára fölvetődik a kérdés »Az ember tragédiáján« végigvonuló pesszimizmusról, melyet a kritikusok is majd sötétebb, majd derültebb színezésben látnak. Vannak, kik mély pesszimizmust olvasnak ki belőle, míg mások jóindulatú interpretációval derítik föl a vigasztalan képek hosszú, komor sorozatát.” Az utolsó jelzős szerkezet az sejteti, hogy Prohászka értelmezése nem fog a két tábor között haladni, és valóban, a püspök csupán annyi engedményt tesz, hogy Madách *elkeseredett, szomorú, fájdalmasan érzékeny, melankolikus* lelke méltán nézhet az emberiség történetét borúlátó szemmel, hiszen az sokszor valóban tragédia. Csakhogy „a tragédia nem pesszimizmus; sőt azt kell mondanunk, hogy ahol igazi pesszimizmussal – a rossznak győzelmes hatalmával – állunk szemben, ott tragédiának helye nincs. A tragédiában u. i. nemcsak küzdelem, szenvedés és letörés szerepel, hanem éppen úgy, sőt mindenk fölötte szerepel ott a szellem, a lélek s az erkölcsi győzelem; ahol ez utóbbi nincs, ott tragédia sincs. Ebből az következik, hogy jól kell kijelölni a rossznak szerepét, s tapintattal kell kimérni hatalmát, melynek a tragédiában helye lehet.” Prohászka értelmezői manővere – a tragédia és a pesszimizmus közös nevezőre hozása – nem azért vitatható, mert az egyik esztéti-

kai és műfajelméleti kategória, az utóbbi pedig életérzés, világnézet, hanem mert gondolatmenete nem marad meg e kettő értelmezési tartományában, csupán belépőül szolgál az apologetikai érveléshez. Ettől a ponttól Prohászka – nevének említése nélkül – a hét évvel korábban elhunyt katolikus hittudós, Dudek János érvelését kölcsönzi és foglalja össze: a *Tragédia* íróján a transzcendens világ *valóság*hú ábrázolását kéri számon.⁴¹ Ennek értelmezői útvesztőjéből Prohászka ugyanúgy nem találhatott ki, mint Dudek. „Többeknek kifogásuk van »Az ember tragédiája« ellen, mert az Isten Öfölségének nincs meg az a kerete, melyet a világot teremtő szeretet s a céljaiban is szent és biztos s az üdvözítésben érvényesülő irgalom követel.”⁴²

A századfordulótól ismert formula visszaköszön: az Úr *valójában* nem így viselkedik, nem ezt mondja, nem ezt teszi – de a bíráló második része itt is hiányzik: az Úr *valójában* mit tenne, mit mondana egy irodalmi mű szereplőjeként, mi lenne a megjelenítésére a megfelelő irodalmi (tehát nyelvből kiépített) keret? Prohászka a kérdésre nem felel, inkább – ismét Dudek nyomdokain haladva – az eleve reménytelen esztétikai érvelés helyett egy új, biztonságosabb frontot nyit. A drámai költemény azért rossz, mert *hitvallásként* rossz, benne a költő vallásos hite mondott kudarcot. „Az a sok keserűség s bizalmatlanság, a lehangoltság s kedvetlenség, mely a költő lelkébe szorult, nem bírta meghúzni a végtelen Fölségnek minden teremtményétől, tehát az ördögtől s a pokoltól járó imádásnak s hódolatnak monumentális vonalát, s a költő elkeseredett s érzékenykedő lelke a maga bizalmatlanságával s csalódásaival nem volt az a temperamentum, melyen át a világ a szerencsétlenségekben s katasztrófákban is meglássa a teremtő s üdvözítő Isten győzelmes terveit. Ezt eltagadni nem lehet.” Ezután következik az a sokszor idézett mondat, amelyet a *Tragédia* kritikátörténete – riasztó kordokumentumként – megőrzött Prohászka püspök dolgozatából. „Innen van, hogy igazán bensőséges vallásos lelkekre Madách tragédiája kínos benyomást tesz, mint akik imádás helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontárságot, nagy, teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög türhetetlen fölényeskedő pökhendiségét érzik ki, s elzarándokolnak az ilyen földről Dante poklába – hogy áhítatot s kegyeletet tanuljanak.”⁴³

Prohászka dolgozatában (Goethe korábban idézett említésén túl) összesen két apró irodalomtörténeti utalás olvasható, de mindkettő az érvelés kudarcát jelzi. Dantét ugyanis nem ott említi, ahol ez indokolt lenne – az Úriszten méltó irodalmi megjelenítésének példájaként –, mert ott nem is említheti: a legfőbb irodalmi minta, az *Isteni színjáték* erre semmilyen megoldást nem kínál. Dante nem

zárta a nyelv világába az emberen túlit: a túlvilág három birodalmában csak a lelkek és a teremtett szellemi lények szólnak, a Szentháromság nem. A negatívummal szemben nem egy pozitív állítás, hanem egy elborzasztó hely jelenik meg, Dante pokla, amely még mindig több áhítatot rejt, mint Madách biblikus színei. A másik utalás egyenesen komolytalanra teszi Prohászka irodalmi érvelését. „Ezt a lázító benyomást tette a jeles Hlatky Edére is, ki mint maga bevallja, »Az ember tragédiája«-jának olvasása után, mégpedig engesztelésül, megírta a »Weltenmorgen« nagy, dramatikus költeményét, hol a világ nem mint nagy fiasco, hanem mint az Isten szándékait jöban-rosszban egyaránt szolgáló teremtés mutatkozik be.”⁴⁴

Nem csak a mai, hanem a korabeli olvasónak sem tűnhetett ismerősnek Hlatky Ede. Négy évvel a *Tragédia* bécsi bemutatója után, 1896-ban a mérnökből lett műkedvelő drámaíró, az osztrák Eduard Hlatky annyira megsértette katolicizmusában Madách darabja, hogy megírta ellentézisét, amelyben alaposan móresre tanítja Lucifert. A *Weltenmorgen* című drámai költemény nem több kritikátörténeti érdekességnél, feltűnést keltett, de gyorsan feledésbe is merült, hiszen irodalmi értéke nincs.⁴⁵ Negyedszázaddal megjelenése után együtt emlegetni e fércművet Dante, Goethe és Madách alkotásaival, és vonzó példaként melléjük, eléjük állítani – mindez az irodalmi dilettantizmus bizonyítéka lenne, ha esztétikai értékek összevetése vezetné a szerzőt. De Prohászka mást kíván szemléltetni: „jól kell kijelölni a rossznak szerepét, s tapintattal kell kimérni hatalmát”, mert „a pesszimizmus semmivel sem ellenkezik annyira, mint a kereszténységgel”.⁴⁶ Nem az a meglepő, hogy ez a tételmondat kudarcra kárhoztatta az irodalmi érvelést, hanem hogy a tanulmány háromnegyedét uraló bölcseleti elmélkedést is magával sodorta. Prohászka Ottokár teológiából és filozófiából doktorált Rómában, de tudományos felkészültségének itt nemigen láthatóak a jelei. A vékonyka *Tragédia*-keret közé foglalt rész azt taglalja, milyen a helyes és a helytelen pesszimizmus. A negatív példák – sorrendben: Schopenhauer, buddhizmus, Rousseau, német idealizmus, marxizmus – szeszélyesen, csapongva követik egymást, közéjük evangéliumi idézetek ékelődnek. Az érvelés retorikai torzságát jelzi a nemtelen érvelés (például Rousseau szexuális életére tett célzások) és a már említett arányok: Prohászka Madách-tanulmánya többet foglalkozik Schopenhauerrel és a buddhizmussal, mint a sztregovai költővel. Igaz, a tragikum *Via sacrá*jának, az üdvtörténeti szempontból helyénvaló keresztény pesszimizmusnak a bemutatása, méltatása egységesebb, de ez is távol áll a főtémától – *Jób*

könyvéhez és Krisztus szenvedéstörténetéhez fűződő exegézis. Megjegyzem, a püspök fejtegetése mögött felekezeti szembenállás is meghúzódik, ugyanis a párhuzamosan megjelent protestáns értelmezések – köztük Ravasz Lászlóé – hangsúlyozottan kereszténnyé teszik a Madách-dráma pesszimizmusát.

A *Tragédia*-tanulmány utolsó passzusa annak az ideologikus értelmező stratégiának az iskolapéldáját nyújtja, amelyet a bevezetőben érintettem: milyen eszménynek kellene megfelelnie az elemzett irodalmi műnek. „Ezekre a magaslatoakra »Az ember tragédiája« nem emelkedett; pedig a keresztény érzésre nézve a világtörténeti pátosz hevében s a nagy tragikus stíl lendületében erre *kellott volna* vennie útját. Mivel ezt nem tette, azért nem is tudta igazán megoldani a problémát. Éppen a végén, ahol pedig győzelmesen *kellott volna* kivillannia a tragikum lelkének, tapogatózó s kapkodó s meg nem okolt lesz dikciója.”²⁴⁷ Prohászka nem csupán a *Tragédia* célképzetes, teleologikus jellegét hiányolja – ez a romantika kora után anakronisztikus elvárás, de a mintaként felhozott irodalmi példáival összhangban van –, hanem a drámai költeményen a saját hitvédő céljait kéri számon. Azt veti Madách szemére, amivel Lucifer vádolja a Teremtőt: eszmék közti ürrel, az összhangzó értelem és az ellentmondások feletti látványos győzelem hiányával. De Prohászka Ottokár apologetikai logocentrizmusa egyetlen ponton sem találkozhatott a mitikus és álomszínekből álló drámai költeménnyel. „Minek küzdjön ez küzdve, s bízzék bízva? azért-e, hogy csalódásból csalódásba s fiaszkóból fiaszkóba essék? Ezért sem bízni, sem küzdeni nem lehet. Küzdeni csak akkor lehet, ha a küzdelemhez lélek s lelkesülés van; azt pedig nem meríthetjük kijózanító, de blazírt belátásokból az emberiség alávalóságába s hóbortjaiba, hanem a nagy valóságoknak meglátásaiból, melyek az örök szeretetet s a belőle való emberiséget s a történelemben érvényesülő isteni terveket a jónak végleges győzelmével koronázzák.”²⁴⁸ A püspök zárszava – paradox módon – Lucifer utolsó tirádáját idézi: az ember pályáján nincs se dicsőség, se nagyság, se erény, csak babona, előítélet és tudatlanság. (XV. 143–146.) „»Az ember tragédiája« tehát egy nagyon letompított tragédia, ahol az ember küzd, de nem hős, s tragikuma sem győzelmi tudatot, sem bizalmat nem sugároz.”²⁴⁹

Közel száz év távlatából és kívülről szemlélve: Prohászka Ottokár Madách-kritikája az irodalomtól idegen eszmei és ideológiai konstrukció, amelyet kizárólag az evangelizáció ügye határoz meg. Ha célját vele együtt, belső átéléssel értékeljük, akkor a székesfehérvári püspök nem tett mást, mint irodalmi értékítéleteit apostoli küldetése

szolgálatába állította. Minden formában hirdette, hogy az esztétikum összes szférája – így a literatúráé is – a hithez képest alárendelt szerepet játszik. A Madách-tanulmányban a pesszimizmuskérdés kizárólagossá válását és az ellene vívott elszánt harcot a kortörténeti háttér is indokolja: az I. világháború és közvetlenül a trianoni békediktátum után írt dolgozat mögött egy megszegyénített, megroppantott gerincű nemzet iránti aggodalom áll. A püspök félelme szerint a megerősödő Madách-kultusz igazolhatja a kétségbeesést, a lemondást, ezért nem szolgálja a magyarság talpra állását.

Prohászka Ottokár életrajzírói, monográfusai kerülnek a *Tragédia*-dolgozat említését, mert publicisztikai munkásságának talán ez lett a legnagyobb kudarca. A hitvédelem érvei mögött a nemzeti panteonba állított drámai költemény témájával és sikerével szembeni mélységes ellenérzés bujkál, amelynek okai aligha rekonstruálhatóak, a teljes képnek csupán néhány mozaikdarabja látszik. Egy évvel a *Tragédia*-dolgozat megírása után, 1924 januárjában a következőt jegyzi fel naplójába. „Soha sem tetszik nekem, ha a történelmet képekben adják, s ítélenek fölötte nagyjában. Történelem-e Xerxes, Periklész, Marius, Augustus, Cleopatra, Pompadour, Brutus, Wallenstein, Luther, Danton, Robespierre, Napoleon, Bismarck?! Lehet-e ezekkel nemhogy azonosítani, hanem még csak képviseltetni is az emberiséget? Az élet a jószágban, jóindulatban, hitben, bizalomban, tisztességben, gondban, keresztben, hűségben, türelemben már csak jobban nyilatkozik meg, mint ezekben a felfújt történelmi bajazzokban, buffókban s elótáncosokban?!²⁵⁰ A történelmi tablókkel szembeni ellenérzés mellett ott húzódik a költőt méltató világi irodalmárok elleni tiltakozás, az ünnepontás alig leplezett szándéka. Prohászka Ottokár egész munkásságán áthúzódó lelkeségi elitizmus Madách-dolgozatában beleütközött egy másfajta, szaktudományi elitizmusba, amely pusztán létevel kérdőjelezte meg írásának hitelességét. Egy évvel a Madách-dolgozat előtt, 1922. április 30-án jegyzi fel naplójába. „Megholt Beöthy Zsolt. R.I.P.! Valami nagy tudós lehetett »in der Silbersticherei« s más rokon tudományokban. Ezzel a jeles úrral volt alkalmam találkozni. Hál’ Istennek, hogy kikerültem a gimnáziumban nagy alkotásának, *Irodalomtörténetének* magolását, s hogy Szvorényi 114 lapját srófoltam csak be; e szakmából bizonyára ez is elég. ...1921-ben a Dante-évben az Akadémia ünnepélyes ülésén Dante Istent imádó Commediájáról szólva *jól levágtam Madáchot*, akiben a pietásnak s a Fölség tiszteletének egy szikrája sincs. Ez olyan stílszerű »Divina Commedia«, melyet káromkodó ember írhat – tele szemrehányással

az Úr ellen s lepecskondiázásával az ég s föld Teremtőjének. ... Kimenetkor találkoztam Beöthyvel. Hideg, ignoráló tekintetet vetett rám, s elsietett; azt gondolta, azaz hogy nem gondolta, hanem érezte: Mily idegen hang ez a M. Tud. Akadémiában; *nem ért ez az irodalomhoz*; nem tanult nálam bámulni – blazírtságot s káromkodásokat. De azért nyugodjék a nagy férfiú.⁵¹

A kudarc másik oka, hogy Prohászka felülről, főpapi trónusról ítél, onnan *vágja le* Madáchot. A kortársak és az utókor nem alaptalanul látta úgy, hogy nemcsak Lucifer, hanem a tanulmányt is túrheterlen, fölényeskedő pökhendiség jellemzi. A látszat ellenére az alázat, a tisztelet hiánya nem etikai vagy illembeli vétség, hanem súlyos értelmezői hiba. Prohászka a lesajnált irodalomtudós, Beöthy Zsolt területére tévedt, és nem érzékelte az idegen terep legnagyobb veszélyét: a fölényes hangnak mindig kínos felszínesség az ára. Több szempontból elfogadhatatlan Illyés Gyula 1933-ban leírt sommás ítélete Prohászkaról, de az *író* indulata érthető: „minden olvasottsága ellenére amatőr, középszerű, türelmetlen, demagóg; nem az a varázsló, aki vizet fakaszt a sziklából”.⁵²

Az 1923-as Madách-centenárium után számos katolikus irodalmár és tudós pap – mások mellett Várdai Béla, Alszegehy Zsolt, Sík Sándor – munkálkodott azon, hogy ne Prohászka Ottokár tanulmánya legyen a katolikus *Tragédia*-receptió legismertebb dokumentuma,⁵³ de kritikátörténeti emléket máig nem sikerült elhalványítani.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány megírását – *Az ember tragédiájának kritikátörténeti antinómiái* című kutatói pályázatomban (3802/04868) keretében – a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.
- 2 Kántor Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*. Bp., Akadémiai, 1966 (Irodalomtörténeti Füzetek, 53., szerkeszti Bodnár György), 46–50. (A szerző néhány példáját alább magam is idézem.)
- 3 Bayer József: *A magyar drámai irodalom története a legrégibb nyomokon 1867-ig I–II*. Bp., MTA, 1897, II. 37.
- 4 Kármán Mór: *Az ember tragédiája = Budapesti Szemle*. 1905 (124. kötet), 57–115., 86.
- 5 Bodor Aladár: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Bp., Lampel, 1905, 25.
- 6 Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Bevezetés, jegyzetek Pintér Jenő. Bp., Pantheon, 1922, 165.
- 7 Kronosz: *Olvasó-asztal. Észrevételek az Ember Tragédiájáról = Nefejejts*, 1862. július 6. (14. sz.), 167–169; július 13. (15. sz.), 180–181; július 20. (16. sz.), 192–194; július 27. (17. sz.), 204–205; augusztus 3. (18. sz.), 215–217.
- 8 Erdélyi János: *Az ember tragédiája = Magyarország*, 1862. augusztus 28. (197. sz.), 2–3.; augusztus 29. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3.
- 9 Dudek János: *Az Ember Tragédiája = Katholikus Szemle*, 1897 (XI. kötet), 4. sz., 531–544.
- 10 Becker Hugó: *Az Ember Tragédiája (Cáfolat Dudek János dr. különvéleményére) = Magyar Szemle*, 1897. október 24. (43. sz.), 513–514., 513.
- 11 Válogatott Prohászka-szakirodalom: S. Szabó Péter: *Az evangélium és a munka (Prohászka Ottokár társadalomfilozófiai munkássága)*. Székesfehérvár, Ma Kiadó, 1998, 185–196.; Szabó Ferenc S. J.: *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)*. Bp., Szent István Társulat, 2007, 342–351.
- 12 Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái I–XXV. (Gyűjteményes díszkiadás)*, Sajtó alá rendezte Schütz Antal, Bp., Szent István Társulat, 1927–1929 (alább rövidítve: PÖM)
- 13 PÖM. i. m. (1929), XXV., 301–384.
- 14 PÖM. i. m. (1928), V., VI.
- 15 PÖM. i. m. (1929), XXIII., 133–134.
- 16 PÖM. i. m. (1929), XXIV., 149.
- 17 PÖM. i. m. (1928), XVI., 153.
- 18 PÖM. i. m. (1928), XII., 347.
- 19 PÖM. i. m. (1928), V. 138.
- 20 PÖM. i. m. (1928), XIII., 35.
- 21 PÖM. i. m. (1928), XV., 269. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 22 Rezek S. Román: *Prohászka esztétikája*. Pannonhalma, Sárkány Ny., 1942 (Pannonhalmi Szemle Könyvtára 38.), 3–4., 18.
- 23 Rónay László: *Prohászka Ottokár és az irodalom = Árgus (Irodalmi, kulturális folyóirat)* [Székesfehérvár], 1993, 3–4. sz., 51–53.
- 24 Vö.: Szabó: i. m. (2007), 294–297.; 300–302.
- 25 Uo., 300.
- 26 Prohászka Ottokár: *Dante* [1921]; *A középkori szellemi élet összefoglalása a Divina Commediában* [1922]; *Dante* [1922] = PÖM. i. m. (1927), XII., 309–331; 332–339.; XX., 233–237.
- 27 PÖM. i. m. (1928), V. 138.
- 28 Prohászka Ottokár: *Tolsztoj Leó* [1910] = Uo., 273–279.
- 29 PÖM. i. m. (1929), XX., 257.
- 30 PÖM. i. m. (1928), V., 206–208.
- 31 PÖM. i. m. (1929), XXIII., 256.
- 32 PÖM. i. m. (1929), XXV., 265–267. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 33 A szöveg teljes terjedelmében kétszer jelent meg: Prohászka Ottokár: <<Az ember tragédiája>> és a pesszimizmus = *Katholikus Szemle*, 1923, 4. sz., 193–201.; PÖM. i. m.

- (1929), XII, 340–347. Az idézetek az elsöböl valók.
- 34 PÖM. i. m. (1927), V, 161.
- 35 Uo., 279–280.
- 36 PÖM. i. m. (1929), XX., 267.
- 37 Uo., 265–266.
- 38 PÖM. i. m. (1929), XXIII., 288. (Kiemelés tölem – B. Cs.)
- 39 Widmar Antal / Antonio Widmar: *Dante és Madách – Dante e Madách*. Bp., Sárkány Nyomda, 1936 (Kétnyelvű kiadás).
- 40 PÖM. i. m. (1929), XII, 317., 322.
- 41 Dudek: i. m. (1897)
- 42 A három idézet: Prohászka: i. m. (1923), 193–194.
- 43 Uo., 194.
- 44 Uo., 194. (Kiemelés tölem – B. Cs.)
- 45 Vö.: Podmaniczky Katalin: *Az ember tragédiája első transzfer- és recepcióhulláma az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után = XIX. Madách Szimpózium*. Szerkesztette Bene Kálmán, Máté Zsuzsanna, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2012 (Madách Könyvár – Új Folyam 76.), 97–113., 100.
- 46 Prohászka: i. m. (1923), 197.
- 47 Uo., 200.
- 48 Uo., 200–201.
- 49 Uo., 201.
- 50 PÖM. i. m. (1929), XXIV, 195.
- 51 PÖM. i. m. (1928), XXIV, 104–105. (Kiemelés tölem – B. Cs.) Szvorényi József (1816–1892) ciszterci szerzetes, paptanár, az MTA tagja, a század második felének ismert középiskolai tankönyvszerzője. Prohászka talán *A magyar nemzeti irodalom rövid ismertetése: a tanodai, növeldei s házi oktatás kézikönyve* (1869) című munkájára céloz.
- 52 Illyés Gyula: *Katolikus költészet [1933]* = Illyés Gyula: *Iránytűvel I-II*. Szerkesztette Domokos Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1975 (Illyés Gyula Munkái), I., 329–247., 329.
- 53 A *Katolikus Szemlében*: Váradi Béla: *Madách Imre és Az ember tragédiája* (1923, 577–597.); Alszeghy Zsolt: *Az ember tragédiájának félszáz esztendeje* (1934, 151–156.); Eröss Alfréd: *Az ember tragédiájának vallásbölcseleti problémája* (1936, 436–445.); Sándor István: *A költő és a mennyország* (1941, 353–363., 353–355.). A katolikus átértékelés szempontjából külön említést érdemel: Sík Sándor: *Az Ember Tragédiájáról = Budapesti Szemle*, 1934 (234. köt.), 229–243. tanulmánya.